

Identiteti, religija i socijalna struktura u srednjovjekovnoj Bosni

Mensur Kustura i Lana Šabani

Pravni fakultet Univerziteta u Travniku

Sažetak

U ovom tekstu se tematizira Crkva bosanska, njeni identiteti, religija i socijalna struktura u srednjovjekovnoj Bosni. Crkva bosanska je neosporna u srednjem vijeku i jako su intrigantne rasprave kao i različiti pogledi i mišljenja historičara o tome da li je ona katoličkog ili pravoslavnog određenja ili pak dualističkog (bogumilskog) određenja. Neosporno je da su bosanski bogumili najznačajniji događaj i najinteresantnija pojava u dugoj historiji srednjovjekovne Bosne, na društveno-političkom, državnom, vjerskom i ekonomskom polju djelovanja. Više od jednog vijeka traju rasprave o nastanku, korijenima, vezama, dodirima i odnosima, suštini vjerskog učenja, organizaciji i ulozi u društvu i državi bosanskih bogumila.

Ovim radom ćemo dati kratki prikaz Crkve bosanske sa proučavanjem vjerskog fenomena gdje učenje i značaj Crkve bosanske treba razlikovati kao doktrinu religije i kao doktrinu socijalne realnosti. Iz toga se izvlači zaključak da Bosanska hereza nije bila isključivo vjerska pojava, nego prije svega socijalno-političko stanje jednog društva i feudalne države kojom su dominirale velike vlastelinske rodovsko-plemenske strukture.

Ključne riječi: Bosanska crkva, hereza, bogumili, patareni, asketizam, sinkretizam, identiteti, religija i socijalna struktura u srednjovjekovnoj Bosni.

Naučni temelji o Crkvi bosanskoj

Naučne temelje o Crkvi bosanskoj postavio je polihistor dr. Franjo Rački u djelu *Bogumili i patareni*, čiji rezultati su i danas osnova za istraživanje ove historijske pojave. Bosanski bogumili predstavljali su tokom cijelog srednjeg vijeka dominantnu i jedinu socijalno-političku snagu u srednjovjekovnoj Bosni koja se suprotstavila aspiracijama sa strane (bilo da je riječ o vojno-političkim od strane mađarskih vladara ili crkveno-vjerskim od strane katoličke ili pravoslavne crkve).¹ Oštrina stava koji su kršćanski savremenici na taj način izražavali varirala je od najobičnije površne obavijesti o postojanju hereze u Bosni do njezina detaljnijeg svrstavanja uz određenu dualističku herezu, zavisno o tome šta se već u kom trenutku željelo posebno apostrofirati. Dosljedno tome, lako je razumjeti zašto se u historijskim izvorima koji su nastali u katoličkoj sredini krstjani najčešće nazivaju jednostavno nevjernicima (infi deles), hereticima (haeretici), Bosancima (Bosnenses, Bossinenses), bosanskim hereticima (haeticibosnenses), katarima (cathari), manihejcima (manichaei) i patarenima (patareni, patarini, paterini).

Jasno je da već više od jednog stoljeća problem Crkve bosanske pobuđuje nesmanjeni interes kako među naučnicima tako i među širim slojevima obrazovanih ljudi. Postoji čitav niz naučnih i nenaučnih djela i članaka u kojima se iznose najrazličitiji pogledi na njeno učenje, organizaciju i ulogu koju je imala u srednjovjekovnoj Bosni. Nažalost, granični položaj koji Bosna ima između istočne i zapadne Evrope razlog je pojavi mnogih subjektivnih „razjašnjenja“ učenja Crkve bosanske koja je uvlače i u danas aktuelne sukobe i time joj oduzimaju njena osnovna obilježja: autohtonost i historijsku zavisnost o vremenu i tlu na kojem je nastala. Crkva bosanska bila je heretička kako sa stajališta rimokatoličke crkve, tako i sa stajališta pravoslavne crkve, a njene vjernike različiti izvori nazivaju patarenima, bogumilima, babunima, manihejcima, katarima i kutugerima. Oni su sami sebe nazivali krstjani i krstjanke.²

¹ Salih Jalimam, *Prilog bibliografiji o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*, Sarajevo, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, 36/1985, str. 173–196.

² Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo, Institut za historiju, 2005, str. 229.

Stvaranje multireligijske Bosne

Bitan kontekst u stvaranju multireligijske Bosne bio je proces kristijanizacije bosanskohercegovačkog populusa tokom IX i X st. Dati proces kristijanizacije odvijao se vrlo sinkretično, difuzno i površno; unutar različitih oblika ritualnog prakticiranja nove religije ostalo je mnogo ostataka pretkršćanskih vjerovanja, koji su se u nekim lokalnim enklavama održali do danas.³ Politeizam, paganska sujevjerja, animizam, vjerovanje u demone i šamane, magijski rituali, rituali obožavanja predaka i zaštitnika, poimanje religije kao primarno kolektivne socijalne realnosti neki su od mnogih imanentnih elemenata koji su karakterizirali tribalnu religioznost populacije naseljene na teritoriji tadašnje Bosne. Interiorizirani, ti su elementi u različitim vremenima bili manje ili više manifestni, prilagođeni ili inkorporirani, bez obzira na kasnije snažne i sukcesivne uticaje kršćanstva, islama ili ateizma, nikada nisu iskorišteni te su ostali veoma značajan aspekt arhajske kulture bosanskohercegovačkog populusa⁴ do današnjeg vremena. Neki autori, Donia i Fine, pišu da je popululus u Bosni tokom srednjeg vijeka podijeljen između Katoličke crkve, Crkve bosanske i Pravoslavne crkve, te nije bilo militantnih pristalica nominalnih religija. Kler je bio veoma malobrojan bez jasno oblikovane hijerarhijske strukture, često teološki neobrazovan, crkve male, a koristila ih je uglavnom lokalna aristokratija. Lokalni vladari i aristokratija bili su indiferentni prema religijskim ritualima i praktikama. Međusobno su se ženili i udavali (vjenčavali) bez obzira na religijsku usmjerenost i prema potrebi formirali paktove ne uzimajući u obzir religijsku pripadnost, a s druge strane, kada je to bilo komplementarno njihovim pragmatiskim ciljevima, jednostavno su mijenjali i religijsku orijentaciju. Nisu pokušavali konvertirati druge na vlastitu religiju, niti su druge progonili i imalu su izraženu toleranciju prema drugim religijskim praktikama i simoličkim ritualima, ali su se istovremeno opirali pritiscima pape, inkvizicije i Mađara da progone

³ Mitja Velikonja, *Bosanski religijski mozaiki*, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 1998, str. 29. Više o tome: Ivan Mužić, *Vjera Crkve bosanske, krstjani i pagani u srednjovjekovnoj Bosni*, Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2008, str. 9–30.

⁴ Nebojša Šavija-Valha, *Religijski identiteti i društvena struktura BiH*, Migracijske i etničke teme 25 (2009), 1–2; str. 50.

heretike.⁵ Na pozadini tih uticaja i historijskih dešavanja, amorfno organizovane crkvene skupine – s malobrojnim teološki neobrazovanim klerom, udaljene od glavnih uticaja i centara religijske moći, s aristokratskim slojem indiferentnim prema religijskim ritualima – nisu ni na koji način mogle uspostaviti autoritet niti snažniji uticaj kao socijalna doktrina među populansom. Iako nominalno religijski podijeljen između različitih religijskih doktrina, u stvarnosti je mali dio populusa bio dublje vezan uz neku kršćansku crkvu ili religijsku skupinu, bilo to kroz prakticiranje rituala ili kroz osjećaj kolektivne pripadnosti religijskoj zajednici. U procesima oblikovanja socijalnih i religijskih identiteta Crkva bosanska je socijalni fenomen bez kojeg se srednjovjekovna Bosna ne može sadržajno opisati: opterećen mnoštvom nekoherentnih i jednos-tranih interpretacija, paradigmatičan je slučaj dekontekstualizacije i detemporalizacije historijskih događanja i Crkve bosanske u perspektivi uspostavljanja i interpretiranja sadašnjosti. Mitologizaciji tog fenomena doprinose malobrojni i oskudni, i veoma često kontradiktorni izvori, a posebno nedostatak inherentnih historijskih izvora i njihovih smislenih interpretacija: o Crkvi bosanskoj svi su pisali, no najmanje sama Crkva bosanska.⁶ Značaj i uloga Crkve bosanske s jedne strane se minimizira do efemernosti ili joj se, s druge strane, pripisuje glorificirajući značaj u oblikovanju državnosti i konstitutivnosti budućih etničkih identiteta. Prema dostupnim historijskim izvorima i njihovoj interpretaciji čini se međutim da obje interpretacijske matrice pretjeruju. Sama činjenica da je postojanje te crkve bilo faktor konfliktnosti između bosanskih vladara i Vatikana, te da su je pogranične države koristile kao razlog za teritorijalna osvajanja, ukazuje na njen znatni uticaj posebno među bosanskom lokalnom aristokratijom, no njena brojnost, organizovanost i transcendentalna vrijednost zasigurno je narativno hiperboliziranje⁷ u interpretacijskim matricama.

Sigurno bi bila najplauzibilnija ona interpretacija koja polazi od premise da je Crkva bosanska posljedica socijalne strukture i socijalne

⁵ Donia, Robert J. i Fine, John V. A. Jr., *Bosnia and Herzegovina: a Tradition Betrayed*, London, Hurst and Company, 1994, str. 28. Više o tome: Fine, John V. A. Jr., *Bosanska crkva: Novo tumačenje. Studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća*, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, 2005.

⁶ Dragutin Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Zagreb, Rad JAZU, sv. 270, 1949, str. 115–276.

⁷ Dominik Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago, 1962, str. 50–54.

organizacije tadašnjeg društva kao i unutrašnje i spoljne situacije države u kojoj je nastala. Ta crkva svakako reflektuje shvatanja tadašnjeg ruralnog populusa u Bosni te neosporno, na veoma diferencirane načine, sudjeluje u kolektivnoj memoriji sve do danas. Bilo bi pretjerano napisati da je Crkva bosanska izvor i kreator parcijalnih socijalnih i etničkih identiteta u Bosni. Ona je samo redakcijski fenomen. Pa kako u svakoj redakcijskoj formaciji postoje različite mogućnosti interpretacije ne čudi tolika pluralnost u pokušajima interpretacije date crkvene organizacije.⁸ Geopolitičke i topografske karakteristike Bosne i Hercegovine, prvenstveno njena geografska neprohodnost i izdvojenost od glavnih puteva, onemogućile su da se uticaji kršćanstva i pravoslavlja dublje inkorporiraju u lokalne kolektivne memorije i sjećanja populusa, stoga je i moglo doći do oblikovanja lokalne varijante kršćanstva, kakva je bila Crkva bosanska⁹ sa njenim religijskim doktrinama i specifičnim stilom postojanja.

Interpretacija Crkve bosanske kao crkve bogumilske najviše je zastupljena, a potiče od hrvatskog historičara Franje Račkog.¹⁰ Kada je nastala, lako se asimirala u tadašnjim i kasnijim, pravoslavlim, katoličkim i islamskim religijskim doktrinama i religijom kao socijalnom praksom. Svaka od njih vidjela bi u bogumilima mogućnost da apostrofira neku svoju specifičnost. Shvatanja oko bogumilstva nastala su na osnovu interpretacija većinom papinskih izvora za koje je karakteristično krajnje fragmentirano, opskurno i netransparentno znanje o tadašnjim i prošlim događanjima u Bosni, kao i grubo stigmatiziranje tadašnjih religijskih skupina od strane Vatikana. Svi koji su bili na bilo koji način odstupili od oficijelne doktrine rimokatoličke crkve su stigmatizirani i označavani kao dualisti, heretici, manihejci, patareni itd. Među tim poimanjima posebno su interesantna ona koja upotrebljavaju bogumilstvo kao kontekst u objašnjavanju dvaju bosanskih fenomena: visokog stepena islamizacije i stećaka, nadgrobni spomenika¹¹ nakon tihog nestanka bosanskog srednjovjekovnog kraljevstva.

⁸ Nebojša Šavija-Valha, *Religijski identiteti i društvena struktura BiH*, Migracijske i etničke teme 25 (2009), 1–2; str. 51.

⁹ Ibid., str. 50.

¹⁰ Franjo Rački, *Bogumili i patareni*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1931.

¹¹ Fine, John Van Antwerp Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation: A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, New York / London, Boulder: East European Quarterly, 1975, str. 45.

S druge strane historijski dokumenti (deklaracija s vijećanja iz Bilina polja iz 1203. ili oporuka Gosta Radina iz 1466.) ne govore ni o kakvoj strukturiranoj šizmatičkoj doktrini, već o imanentno lokalnim odstupanjima i devijacijama od rimokatoličke religije. Ta pomjeranja rezultanta su mnogobrojnih segmenata historijske i geopolitičke situacije u kojima se Bosna nalazila tokom dotadašnje historije: etnička heterogenost, tribalna struktura društva i religije, ruralni karakter socijalne strukture, egalitarističko poimanje pravednosti, prisutnost elemenata paganizma i predkršćanskih tradicija, blizina i prisustvo dviju kršćanskih doktrina, pravoslavne i katoličke, uticaji bogumila i patarena koji su u Bosni i Hercegovini našli sigurno utočište od progona, kao i klanovsko-aristokratska rascjepkanost sa snažnim lokalnim autonomijama neki su od uzroka bosanske religijske specifičnosti.¹² U njenom punom procvatu Crkva bosanska (u XIV i na početku XV st.) je posjedovala veliku moć, a njeni su velikodostojnici potpisivali povelje i obavljali diplomatske misije. Kraljevi, kao što su Stjepan I Kotromanić i Tvrtko, iako nisu pripadali Crkvi bosanskoj održavali su s njom prijateljske odnose. Čini se da su i neke velike aristokratske porodice pripadale toj crkvi. Najpoznatiji velikodostojnik Crkve bosanske gost Radin bio je savjetnik hercega Stjepana Vukčića.

Krucijalni segmenti Crkve bosanske

Za oblikovanje Crkve bosanske tri se segmenta čine krucijalnim. U tome procesu nastanka autohtone lokalne crkvene organizacije vladari i aristokratija imali su značajnu ulogu iako su bili veoma indiferentni prema religijskim ritualima, ili je vrlo pragmatično koristili za homogeniziranje vlastitog uticaja među lokalnim populansom. Pored toga, stalna osvajanja velikih sila i otpori isto tako su mogli biti ključan faktor u procesu nastajanja Crkve bosanske. I najzad, uticaj zvanične Rimokatoličke, ali i Pravoslavne crkve bio je neznatan, jer spomenute crkve nisu imale lokalnu crkvenu organizaciju, iako su već raspolagale takvom organizacijom tada se ne može govoriti o dovoljnoj organizovanosti. No treba spomenuti i ne manje značajno izmještanje bosanske biskupije u Slavoniju 1230. godine, što je izolovalo Crkvu bosansku od uticaja katoličanstva za više od sto godina. U tom periodu, do dolaska franjevaca sredinom XIV st., čini se da je Crkva bosanska bila jedina

¹² Više o tome: *Bogumili i Crkva bosanska*, Zagreb, Enciklopedija leksikografskog zavoda, I svezak, 1955, str. 530–534.

nominalno organizovana crkva u Bosni, iako o tome ima vrlo malo historijski relevantnih izvora.¹³ Fine piše o mogućnosti karakterizacije te crkve kao svojevrsnog „nativističkog pokreta“: Ovaj tip pokreta se definiše, kao reakcija na dominaciju strane kulture putem organizovanog pokušaja da se ožive i nastave izvjesni aspekti lokalne kulture uprkos pritiscima izvana da se nešto mijenja. Uopšteno će ovakav pokret biti vjerski po svojoj prirodi. Apostrofirano je da je takav pokret usmjeren na nekoliko odabranih elemenata lokalne kulture, koji imaju emocionalnu, ritualnu i simboličku vrijednost. Tendencije su često najjače u privilegovanim klasama, čije su pozicije¹⁴ bile ugrožene.

Najplauzibilnija teorija o Crkvi bosanskoj smatra da se radi o katoličkom monaškom redu koji je vrlo vjerovatno slijedio dio pravila Sv. Basila (osnivača samostanske tradicije u istočnom kršćanstvu) i time poštovao dio pravoslavnog rituala. Nazivali su sebe krstjanima. Budući da je monaški red, Crkva bosanska je imala amorfnu hijerarhiju, ali nije imala feudalnih posjeda, kao, uostalom, nijedna crkvena organizacija u Bosni u to doba. Isto tako, za razliku od Katoličke i Pravoslavne crkve, ona nije imala ni teritorijalnu crkvenu organizaciju te se otuda može pretpostaviti da je njen uticaj na populat bio minimalan, što i dovodi u pitanje njen status crkve u pravom smislu. I njihovi manastiri (hiže), funkcionisali su kao svojevrsna svratišta trgovcima i putnicima, što se može naslutiti iz hijerarhijskih naziva, posebno gost i strojnik, a prema nekim historijskim izvorima može se zaključiti da je gostoljubivost bila suštinska karakteristika Crkve bosanske.

Isto tako umjesto podjele na savršene (perfectos), vjernike (credentes) i slušaocce (audientes), koji su i kod istočnih bogumila i kod zapadnih katara predstavljali različite kategorije jedinstvene crkvene organizacije povezane zajedničkim obredima, u Crkvi bosanskoj postojala je samo podjela na krstjane-monahe, koji su predstavljali „crkvu božiju“ ili „crkvu Hristovu“, i na „laike“, „mirske ljude“ ili „ljude ovog vijeka“, koji su bili izvan crkve, njene organizacije¹⁵ i religijskih praktika.

¹³ Usp. o tome: Leon Petrović, *Kršćani Bosanske crkve*, Sarajevo / Mostar, Svjetlo riječi / Ziral, 1999, str. 195.

¹⁴ Fine John Van Antwerp Jr., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Michigan, University of Michigan Press, 2005, str. 161.

¹⁵ Dragoljub Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*, Beograd, Službeni glasnik, 2009, str. 192.

Bosna – pozornica jednog od glavnih tokova zapadno-evropske historije

Srednjovjekovna Bosna je postala pozornicom jednog od glavnih tokova zapadno-evropske historije – konfesionalne pluralizacije – nalazeći svoje mjesto i u *konfesionalnom mozaiku istočno-centralne Evrope*. Braudelova teza – „*Zapad gleda prema Rimu, Istok prema Konstantinopolju*“ – u Bosni nije bila primjenjiva u svemu jer su lokalni vladari i aristokratija lavirali između triju konfesija – *katoličke, pravoslavne i bosanske* – tako da ovdje nije vrijedilo pravilo: *cuius regio, illius religio*.¹⁶ Ova naglašena politička uloga Crkve bosanske sprječavala je druge dvije Crkve, prvenstveno katoličku, ali i pravoslavnu, da u socijalnoj organizaciji i lokalnom populusu zadobiju takvu ulogu koja je mogla poduprijeti centralizaciju, što znači da je Crkva bosanska direktno služila decentralizaciji i predstavljala važan element političke i religijske ravnoteže. Krstjanske hiže, osim toga, preuzimale su na sebe važnu socijalnu ulogu davanja azila, što je dodatno jačalo političko značenje Crkve bosanske. Tako se dolazi do jezgre bosanskog konfesionalnog i crkveno-političkog „gordijevskog čvora“ oličenog u postojanju jedne *nekanonske biskupije*, čija pojava stoji u tijesnoj vezi s afirmacijom tzv. *nacionalnih (lokalnih) crkava* u vrijeme krize univerzalne koncepcije Katoličke crkve, krize političkog i crkvenog sistema, avignonskog sužanjstva papa i zapadne šizme (1309–1417). Samostalna, vertikalno i horizontalno provedena vlastita organizacijska struktura, predstavlja Crkvu bosansku kao kršćansku crkvu *sui juris* koja se i na taj način distancirala kako od istočne tako i od zapadne Crkve. Njezini su se članovi dijelili na dvije, brojnošću nejednake skupine. Prvu, brojniju, činili su obični vjernici – „mirski ljudi“ (*credentes*) – a drugu, brojem manju, „pravi krstjani“ i „prave krstjanice“, odnosno redovnici (*regulantes*).¹⁷ Iz skupine *krstjana* koji su predstavljali okosnicu Crkve bosanske izdvojili su se članovi hijerarhije – *strojnici* ili *poglaviti krstjani*, nosioci različitih službi i upravnih dužnosti. Među *strojnicima* postojale su dvije vrste dostojanstvenika – po činu niži *starci* i viši *gosti*. Na čelu ove crkvene strukture nalazio se *djed* ili „episkop“ koji

¹⁶ Srećko M. Džaja / Dubravko Lovrenović, *Srednjovjekovna Crkva bosanska*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2007, str. 10.

¹⁷ Gorčin Dizdar, *The standing stones of medieval Bosnia: Heresy, dualism and symbols in pre-Ottoman Balkans*, Toronto, Ontario, York University, 2016, str. 122–123.

je, u duhu drevnih biskupskih ovlasti, po svemu sudeći, vršio instalaciju bosanskih kraljeva u crkvi sv. Nikole u Milima kod Visokog i nastupao u javnom i političkom životu zemlje. Sagledana u ovom svjetlu, Crkva bosanska predstavljala je organski dio konfesionalnog pluralizma i faktor regionalne akulturacije. U globalnom okviru konfesionalizacije katoličke Evrope na primjeru Crkve bosanske očituje se pravilo da je formiranje konfesionalnih identiteta na prvom mjestu bilo posljedica uzdizanja institucionaliziranih konfesionalnih crkava i razvoja konfesija kao religija i kulturnih sistema, koji su se jedan od drugog razlikovali u doktrini, duhovnosti, ritualu, svakodnevnoj kulturi¹⁸ i odnosu prema političkoj zajednici.

Da bi stvar s tim u vezi bila potpuno jasna treba apostrofirati da je pitanje organizacije Crkve bosanske sagledano u cjelini te da se on tokom njezina postojanja nije mijenjao. Imajući to u vidu, pitanja organizacije i djelovanja njezinih redovnika bilo bi svrsishodno posmatrati u okviru sasvim određenih političkih, socijalnih i kulturoloških prilika u to doba. S druge strane, pretpostavlja se da je među lokalnom aristokratijom čak bila izuzetno popularna zbog njene naglašene populističke i egalitarne orijentacije, te da joj je oko 1340. godine pripadala većina lokalne aristokratije. Isto tako je zabilježeno da njeni pripadnici nisu bili naklonjeni uticajima Rima i franjevačkom prozelitizmu, čiji uticaj jača u XIV st. Iako kao organizacija nije imala apostrofiraniju političku ulogu odnosno snagu, njeni lideri bili su ugledne osobe u Bosni i izvan konteksta Bosne, i u tijesnoj vezi s dvorom imali diplomatske i savjetodavne uloge.¹⁹ Ali, ipak je, na kraju preovladao uticaj Rima, pa je u praskozorje otomanskih osvajanja Crkva bosanska kao organizacija sa hijerarhijskom strukturom prestala da postoji, njene su se pristalice opredjeljivale za katoličanstvo, pravoslavlje, a u dolazećim vremenima i za islam. Ovdje trebamo spomenuti mišljenje Finea da je zapravo Bosna posljednjih decenija pred pad kraljevstva bila nastanjena Slavenima koji su pripadali trima religijskim grupama (katolicima, pravoslavicima i sljedbenicima Crkve bosanske). On izvlači zaključak da je Crkva bosanska sa svojom nerazvijenom hijerarhijom imala vrlo mali uticaj na politički razvitak feudalne države i društva i da je njen vjerski i

¹⁸ Pejo Čošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo, Institut za istoriju, 2005, str. II.

¹⁹ Zlatko Matijević, *Ivo Pilar i problem Crkve bosanske („bogumilstvo“)*, PILAR – «Časopis za društvene i humanističke studije / Godište I., 2006., br. 1(1) str. 73.

moralni uticaj isto tako bio veoma slab. Ta činjenica da nijedna od triju crkava u Bosni nije imala značajniji uticaj u populusu, između ostalog, uslovlila je i masovno prihvatanje islama od strane pripadnika sve tri konfesije. U cilju rasvjetljavanja ove cjelokupne tematike i jednog novog pristupa ovom pitanju, kao i razumijevanju karaktera religije, političkih događaja i socijalnih odnosa u bosanskom srednjovjekovnom društvu i državi, bez obzira na sve disencije koje ovo pitanje nosi²⁰ bilo je smisljeno apostrofirati značaj i ulogu Bosanske crkve u srednjovjekovnoj državi i njen uticaj na svakodnevne rituale i praktilke lokalnog populusa. Lišena vlastite crkvene organizacije, a ostavši bez svojih moćnih zaštitnika – bosanske feudalne aristokratije i države, čija je moć bila slomljena – Crkva bosanska je, nakon propasti Bosanskog kraljevstva i nakon osvajanja Hercegovine, prestala postojati a njeni vjernici su lakše i brže nego pripadnici drugih kršćanskih konfesija prelazili na islam krajem XV i u XVI st.

Zaključak bi bio da problematika Crkve bosanske ide u onaj niz pitanja iz naše srednjovjekovne bosanske historije, koja je do danas sačuvala svoju aktualnost, privlačnost i zanimljivost, pa je tokom proteklog 140-godišnjeg razdoblja imala svoje istraživače koji su objavljivali postignute rezultate, što je za posljedicu imalo opsežnu stručnu literaturu različite upotrebne vrijednost. Ipak malo je pitanja u cijeloj historiji Bosne i Hercegovine kojima su historičari posljednjih stotinu i četrdeset godina poklanjali toliko pozornosti i truda, kao što su to činili prema Crkvi bosanskoj i njezinim krstjanima. Uprkos tome i dalje politička i crkvena historija Bosne i Hercegovine do kasnog XII st., ostala je gotovo sasvim u tami, i otuda je problematika Crkve bosanske ostala u pojedinostima i dalje vrlo zamršena i neriješena, ali ništa manje aktuelna, zanimljiva, izazovna²¹ i tajnovita.

Ovim radom dajemo mali doprinos značaju istraživanja i pisanja o Crkvi bosanskoj uz naglasak da je potrebno razmotriti i analizirati kako su je shvaćali i doživljavali njezini vjerni savremenici, odnosno kako se ona odražavala u historijskim izvorima. To je neophodno učiniti prije

²⁰ Fine, John Van Antwerp Jr., *Bosanska crkva: Novo tumačenje. Studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća*, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, 2005, str. 210–241.

²¹ Ignis Ardens, *A Partial Exoneration of the Bosnian Church*, Dostupno preko: <https://www.oakland.edu/Assets/upload/docs/WRT/Cat-3,-1st-place,-James-K.-Hamzey.pdf>, (Pristupljeno 23. juna 2018)

svega stoga što se, ovisno o sredini u kojoj su pojedini izvori nastali, svjedočanstva o njoj razlikuju po nazivima koji su davani njezinim pristalicama, uz napomenu da ni u tom pogledu nije bilo pune dosljednosti.²² Govoreći uopšteno o Crkvi bosanskoj može se s punim pravom reći da je ona pripadala dualističkom pokretu rasprostranjenom na velikom prostoru od Male Azije, preko Balkana i Italije do južne Francuske i srednje Evrope. S obzirom na činjenicu da su sami *krstjani* isticali svoje pravovjerje i apostolsko porijeklo svoje vjere, „vjere bosanske“, može se s razlogom upozoriti da to upućuje na njihovu pripadnost kršćanstvu unutar koga su se postupno izdvojili u posebnu crkvenu organizaciju. S druge strane redovnici Bilinog polja i odstranjeni Bosanski biskup su pokazali neukost o osnovnim kršćanskim običajima i stoga su heretici Crkve bosanske mogli biti neuki heretici prije negoli heretici od uvjerenja. Stoga je vjerovatno da je Crkva bosanska pratila put većine stvari u srednjovekovnoj Bosni raspadajući i rasplinujući se sve dok država nije tiho nestala u sjenkama polumjeseca Osmanskog carstva 1463. godine,²³ i otuda prestala da postoji.

Literatura:

- Bogumili i Crkva bosanska, Zagreb, Enciklopedija leksikografskog zavoda, I svezak, 1955.
- Donia, Robert J. and Fine, John Van Antwerp Jr., *Bosnia and Herzegovina: a Tradition Betrayed*, London, Hurst and Company, 1994.
- Dragutin Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Zagreb, Rad JAZU, sv. 270, 1949.
- Dominik Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago, 1962.
- Dragoljub Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*, Beograd, Službeni glasnik, 2009.
- Dženan Dautović, *Crkva bosanska: moderni historiografski tokovi rasprave i kontroverze 2005–2015 / Bosnian Church: Modern historiographic courses, discussions and controversies 2005–2015*, Dostupno preko: <http://www.academia.edu>, (Pristupljeno 16. septembra 2018).
- Fine John Van Antwerp Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation: A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, New York / London, Boulder: East European Quarterly, 1975.

²² Yuri Stoyanov, *The medieval Bosnian church - Heresiological stereotypes and historical realities*, Dostupno preko: <http://www.academia.edu/>, (Pristupljeno 27. jula 2018)

²³ Dženan Dautović, *Crkva bosanska: moderni historiografski tokovi rasprave i kontroverze 2005–2015 / Bosnian Church: Modern historiographic courses, discussions and controversies 2005–2015*, Dostupno preko: <http://www.academia.edu>, (Pristupljeno 16. septembra 2018)

- Fine John Van Antwerp Jr., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Michigan, University of Michigan Press, 2005.
- Fine John Van Antwerp Jr., *Bosanska crkva: Novo tumačenje. Studija o Bosanskoj crkvi, nje-nom mjestu u državi i društvu od 13. do 15. stoljeća*, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, 2005.
- Franjo Rački, *Bogumili i patareni*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1931.
- Gorčin Dizdar, *The standing stones of medieval Bosnia: Heresy, dualism and symbols in pre-Ottoman Balkans*, Toronto, Ontario, York University, 2016.
- Zlatko Matijević, *Ivo Pilar i problem Crkve bosanske („bogumilstvo“)*, PILAR – „Časopis za društvene i humanističke studije / Godište I., 2006., br. 1(1).
- Ignis Ardens: *A Partial Exoneration of the Bosnian Church*, Dostupno preko: <https://www.oakland.edu/Assets/upload/docs/WRT/Cat-3,-1st-place,-James-K.-Hamzey.pdf>, (Pristupljeno 23. juna 2018).
- Ivan Mužić, *Vjera Crkve bosanske, krstjani i pagani u srednjovjekovnoj Bosni*, Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2008.
- Leon Petrović, *Kršćani Bosanske crkve*, Sarajevo / Mostar, Svjetlo riječi / Ziral, 1999.
- Pejo Ćošković, *Crkva Bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo, Institut za istoriju, 2005.
- Salih Jalimam, *Prilog bibliografiji o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*, Sarajevo, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, 36/1985.
- Srećko M. Džaja / Dubravko Lovrenović, *Srednjovjekovna Crkva Bosanska*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2007.
- Nebojša Šavija-Valha, *Religijski identiteti i društvena struktura BiH*, Migracijske i etničke teme 25 (2009), 1–2: 49–67.
- Mitja Velikonja, *Bosanski religijski mozaiki*, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 1998.
- Yuri Stoyanov, *The medieval Bosnian church - Heresiological stereotypes and historical realities*, Dostupno preko: <http://www.academia.edu>, (Pristupljeno 27. jula 2018).

Identities, Religion and Social Structure in the Medieval Bosnia

Summary

The main focus of this paper is on the Bosnian Church, its identities, religion and social structure in the medieval Bosnia. The existence of the Bosnian Church in the Middle Ages is indisputable and the debates, as well as different views and opinions of historians, whether the Bosnian Church is Catholic, or Orthodox, or perhaps dualistic (Bogomil) in nature are very intriguing. Bosnian Bogomils are undoubtedly the most significant occurrence and the most interesting development in the long history of the medieval Bosnia in the field of socio-political, statal, reli-

gious and economical activity. The debates regarding the creation, roots, connections, relations and the core of religious teaching, organization and the role within the society and the state of Bosnian Bogomils have lasted well over a century. This paper will offer a short overview of the Bosnian Church with the investigations of the religious phenomenon where the teaching and the importance of the Bosnian Church should be differentiated between the doctrine of religion and the doctrine of social reality. Therefore, the conclusion is that the Bosnian heresy was not only a religious occurrence but above all a socio-political state of a society and feudal state governed by large manorial clan-tribal structures.

Key words: Bosnian Church, heresy, Bogomils, Patarens, asceticism, syncretism, Identities, Religion and Social Structure in the Medieval Bosnia;